

Оспанова А.С ¹

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛ БҰЗЫЛЫСТАРЫН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Андатпа

Бұл ғылыми мақалада ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың сөйлеу тіліндегі бұзылысын жан-жақты терең тексеру жүргізу жағдайлары қарастырылған. Тіл компоненттерінің бұзылысын жүйелі анықтауға бағытталған тексеруді ұйымдастырудың кейбір әдістері қамтылған. Тіл бұзылыстарын анықтау неғұрлым ерте жастан жүзеге асырылатын болса, соған сәйкес түзету жұмыстарын ерте жүргізу тиімді болмақ.

Балалардың сөйлеу тілін дұрыс тексеру мен түзету шараларының негізгі әдістерін таңдауды іске асыру әр логопедтің кәсіби шеберлігіне байланысты. Сөйлеу тіліндегі бұзылыстарды анықтауда қалыпты баланың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерін салыстыра талдау үшін, негізгі заңдылықтары мен нақты мысалдары берілген. Түзету жұмыстарын тиімді ұйымдастыруда заманауи әдістерді қолданудың артықшылығы айтылған.

Түйін сөздер: *ана тілі, жеке тұлға, жалпы даму, артикуляциялық аппараты, қарым-қатынас, логопедиялық тексеру, сензитивті кезең, қалыптасу ерекшеліктері.*

Оспанова А.С ¹

¹ Казахский национальный женский педагогический университет

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ И КОРРЕКЦИИ НАРУШЕНИЙ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация

В данной научной статье рассмотрены случаи проведения всестороннего углубленного обследования речевых нарушений у детей с особыми образовательными потребностями. Освещены некоторые методы организации обследования, направленные на систематическое выявление нарушений языковых компонентов. Чем раньше будет осуществляться выявление языковых нарушений, тем эффективнее будет раннее проведение соответствующей коррекционной работы. От профессионализма каждого логопеда зависит реализация выбора основных методов обследования и коррекционных мероприятий по правильной речи детей. Для сравнительного анализа особенностей речи нормального ребенка при выявлении речевых нарушений приведены основные закономерности и конкретные примеры.

Выражено преимущество использования современных методов в эффективной организации коррекционной работы.

Ключевые слова: родной язык, личность, общее развитие, артикуляционный аппарат, общение, логопедическое обследование, сензитивный период, особенности формирования.

Ospanova A.S¹

¹ Kazakh National Women's Pedagogical University

ORGANIZATION OF WORK ON THE IDENTIFICATION AND CORRECTION OF SPEECH DISORDERS IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Annotation

In this scientific article, cases of conducting a comprehensive in-depth examination of speech disorders in children with special educational needs are considered. Some methods of organization of the survey aimed at systematic detection of violations of language components are highlighted. The earlier the detection of language disorders is carried out, the more effective the early implementation of appropriate corrective work will be. The implementation of the choice of the main methods of examination and corrective measures for the correct speech of children depends on the professionalism of each speech therapist. For a comparative analysis of the speech characteristics of a normal child in the identification of speech disorders, the main patterns and specific examples are given.

The advantage of using modern methods in the effective organization of correctional work is expressed.

Keywords: native language, personality, general development, articulation apparatus, communication, speech therapy examination, sensitive period, features of formation.

Тіл теориясының негізгі міндеттерінің бірі сөйлеу тілін меңгеру үдерісі. Баланың сөйлеу тілінің дамуы – күрделі үдеріс, ол сөйлеу тілін меңгеруінің түрлі жақтарын қамтиды: психологиялық, нейропсихологиялық, лингвистикалық, педагогикалық және т.б. Қалыпты жағдайда әр бала сөйлеу тілінің дамуының түрлі жақтарын меңгерудің өзіндік сатыларынан өтеді.

Өртүрлі авторлар баланың сөйлеу тілі дамуының түрлі жіктелуі, кезеңдері мен сатыларын белгілеп көрсеткен. Бұл сатылар шартты болып табылады, өйткені әр бала жеке тұлға. Өсуі мен дамуы бір-біріне ұқсамайды жеке өтеді және түрлі факторларға байланысты болады, бірақ даму барлық балаларға тән жалпы заңдылықтарға бағынады. Мысалы, бала өмірінің екінші жылы бала өміріндегі елеулі өзгерістер кезеңі болып табылады. Ересектермен қарым-қатынас формалары жетілдіріледі. Бала ересектердің сөзін түсінеді, тыйым салуға, өтінішке, тапсырысқа дұрыс жауап береді. Бұл қалыпты дамыған балаға тән. Ал ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалардың сөйлеу тіліне қатысты бұзылыстың орын алуы баланың тұлғалық дамуына тікелей байланысты. [1].

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың тіл бұзылыстарын анықтау неғұрлым ерте жастан жүзеге асырылатын болса, соған сәйкес түзету жұмыстарын ерте жүргізу тиімді болмақ. Балалардың сөйлеу тілін дұрыс тексеру мен түзету шараларының тиімді жолдарын таңдау аса маңызды. Баланың сөйлеу тіліне қатысты бұзылыстарды нақты белгілеп, сапалы талдау жүргізу логопед маманының алдағы жұмысын дұрыс жоспарлауы үшін маңызды қадам. Логопедтер үшін сөйлеу тілі жүйесінің зақымдалу аймағын білу алдағы түзету жұмысының тиімділігін арттырады. Атап айтқанда:

1. Анасының жүктілік кезіндегі жағдайы;

2. Анасының босану кезіндегі жағдайы;

3. Баланың үш жасқа дейінгі ерте жастағы жалпы дамуы;

Одан бөлек артикуляциялық аппаратының жағдайы (ерін, таңдай, тістер, тіл, тістенуі, мимикалық бұлшықеттердің қалпы). Логопед маманы тексеру талабына сәйкес алынған мәліметтерді сөйлеу тілінің хаттамасына толтырып отырады. [2].

Логопедтің тексеру жұмыстарын басты маңыздыларының бірі дыбыс айтуын тексеру. Негізгі көңіл бөлетін жайт, дыбыстың пайда болу ерекшелігі мен дыбыстау кезіндегі артикуляциялық аппараттың қимылы. Дыбыс айтуын анықтау барысында бала дыбысты мүлде айтпауы, бұзып айту жағдайы, басқа дыбыспен алмастырып айту немесе шатастырып айту жағдайы кездеседі. Осы жағдайдың қайсысы ұшырасады соған көңіл бөлу керек. Дыбыс айтуындағы бұзылысын анықтау кезінде дыбыстарды фонетикалық топтарға бөлуді қолдану маңызды болып саналады. Яғни дауысты, дауыссыз дыбыстар, ысқырық, ызың дыбыстар, үнді, қатаң ұяң дыбыстар. Дауыссыз дыбыстардың жіңішке айтылуын анықтау. Дыбыс айту бұзылысын тексеру барысында келесі кезектілік сақталады.

1. Дыбыстың жеке тұрған күйі. Баладан дыбысты жеке тұрған күйде айтырып жауабын бақылау. Балаға жылан қандай дауыс шығарады? Кеме қалай гуілдейді? Ит қалай дауыс шығарады? Шарды үрлеп оның желін босатсақ қандай дауысты естіміз? т.б. ойын түрінде ұйымдастырылған тапсырмаларды орындата отырып жеке дыбыстарды айттыруға болады.
2. Буын құрамында айттыру бір буында (ашық, бітеу, тұйық буында). Буын тіркестерін интонацияны құбылтып отырып, екпін, дауыс күшін, темпін, ырғағын да бақылау қажет.
3. Сөздің басында, сөз құрамында айттыру
4. Сөйлемде айттыру. Логопедиялық тексеру жұмысы баланың сөйлеу тілінің жағдайы мен баланың жас ерекшелігін ескере отырып жүргізуді талап етеді.

Сондай-ақ баланың ауызекі сөйлеу тілін бақылай отырып, сөздік қорының деңгейін, сөзжасам дағдылары мен грамматикалық жағын да анықтау да жүзеге асырылады. Ерекше білім берудегі қажеттілігі бар балалардың сөйлеу мүмкіндіктері әр түрлі. Заттарды атай алуы, жалпы аттарын табу, бір сөздің қарсы мәнін табу, ұқсас мәнді сөздерді табу, түбірлес сөздерді ажырату мен іріктеу, сөйлемдегі сөздерді ауыстырып қолдануын бақылауға арнайы тапсырмалар орындатып, лексикалық тақырыптарға сәйкес арнайы хаттамасын толтырып, негізгі ұғымдар мен сөздерді өздігінен айта алады немесе суреттен көрете алады, айта алмайды тек қайталайды деген критерийлер бойынша белгілеп отыру керек

Бұл тәсіл сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың (2-4 деңгейі) бойынша Өмірбекова Қ.Қ., Оразаева Г.С., Төлебиева Г.Н., Өмірбек С.Ж., Ибатова Г.Б. сияқты авторлардың қазақ тілді балаларға бейімдеп ұсынған еңбектері нәтижесінде практикамызда кеңінен қолданылады [3]. Сөйлеу тілінің грамматикалық жағы әсіресе баламен еркін әңгімелесу кезінде, диалог құрып сұраққа жауап беруі де тексеріледі. Сурет бойынша оқиға мазмұнын айту, сұрақты түсінуі мен оған дұрыс жауап беруіне назар аударылады. Жалғаулар мен шылауларды сөздерді байланыстырудағы реттілігі мен грамматикалық заңдылықтары, есімдіктерді дұрыс қолдану, сөз түрлендіру жұрнақтары мен сөз бен сөзді байланыстыра алу қызметін бала қаншалықты жүзеге асырғанын білу аса маңызды болмақ.

Сондай-ақ тіл категориясының әр түрлі бұзылушылықтары бар баланың байланыстырып сөйлеу тілінде әңгіме құрастыра ала ма? Сюжетті суреттер сериясы

бойынша реттілігін сақтап әңгімелей ала ма? Мәтінді тыңдап мазмұндай алуы да тексеріледі.

Логопедиялық тексеру жұмысын ұйымдастыруда сөйлеу тілін түсіну деңгейіне көңіл аудару қажет. Яғни бала берілген нұсқауды орындауда сөйлем ішіндегі сөздердің синтаксистік байланысын түсінуіне мән беріледі. Берілетін тапсырма қарапайым нұсқауды орындауын талап ету. Мысалы, ойыншықты маған бер, орныңнан тұр, екі қолыңды жоғары көтер т.б. Егер бала бұлжытпай орындаса сөзді түсінетініне көз жеткіземіз. Бұдан әрі қарай грамматикалық категорияларды сөз таптарының мағыналық жағын түсінуіне (зат есімдердің жекеше немесе көпше түрі, етістіктердің түрлену формасына) арналған тапсырмалар беріледі. Мектеп бағдарламасы бойынша білім алатын балалар үшін оқуы мен жазуын тексеру жұмысы қоса жүргізіледі.

Сөйлеу тілін меңгеруде қалыпты бала үшін екі жас сензитивті кезең болып саналады. Осы жаста баланың дамуына жан-жақты көңіл бөліп, сөйлеу тілінің мүмкіндігін анықтап, көңіл аудару, түзету жұмыстарын ерте жастан жүргізу нәтижелі болмақ.

Ұсынылып отырған кестеден екі-төрт жастағы балаға тән сөйлеу тілінің қалыптасу ерекшеліктеріне назар аударуға болады. Яғни қалыпты балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктерін логопедтерге білудің маңыздылығы ерекше білім алатын балаларың сөйлеу тіліндегі бұзылыстардың нормасын салыстырмалы тұрғыда анықтау үшін маңызды. [4, 5,6,7].

Екі-төрт жастағы балалардың сөйлеу тілінің қалыптасу ерекшеліктері

Жасы	Дыбыс айтуы	Сөздік қоры	Сөйлеу тілінің грамматикалық жағы	Баланыстырып сөйлеу тілі
2-2,6 жас	Тілдегі дыбыстар мен сөздерді анық айта алады, дауысты және дауыссыз дыбыстарды дұрыс дыбыстай алады;	Заттың атын олардың қасиеттерін және іс-әрекет атауын айта алады. Зат есімдерге сын есімдерді қатыстырып сипаттап айтуға қабілетті. (Киімдер, ыдыстар, тұрмыстық заттар туралы т.б.) -Адамның дене мүшелерін (қол ,аяқ, бас) тұрмыстық және ойын әрекетін (қыдыру, тамақтану) әр түрлі өлшемді білдіретін сөздерді (үлкен, кіші) түсінеді. Бірыңғай зат есімдерді бір сөзбен атайды. Кейбір балаларда жекелеген лексикалық тақырыптарға қатысы барлық сөзді жалпылама біз сөзбен айту кездеседі. Үй жануарларын-мууу Жәндіктерді- бөө Көліктерді-вың-вың	-Зат есімдерді есімдікпен, етістікпен байланыстыра алады. Мен есімдігін белсенді қолданады. Мен барам-мен бааам, ол ұрысты маған –о(в) ұвсты магам, менің добым-мем(кә) дов, Мынау үлкен сәби-нау сәбиіз укееен т.б -Берілген сұрақты түсінеді және жауап береді Мишина-машидал Менің машинам-менім машин	Ересектердің сөзін тыңдай алады. Ересектер мен өз достарымен тілдік қатынас орната алады. «Кім?», «Не?», «!Не істейді?» т.б. сұрақтарға жауап беруге айтылған сөзді эмоциалы қабылдауды, шағын тақпақтар мен әңгіменің мазмұнын түсіне алады. Қысқа 4 жол тақпақтарды жатқа айтады; -Ертегі, әңгімелерді тақпақтардың мазмұнын түсінеді және олардың іс-әрекеттерін қадағалайды; -Ертегі, әңгіме, тақпақтардағы қарама-қарсы-бейнелерді түсінеді;

		т.б.		-Таныс тақпақтарды қайталап айтады;
2,6-3 жас	-Түрлі дауыс жоғарлылығымен, қарқынымен, интонациясымен дыбыстарға еліктеуші сөздерді айта алады; -Сөйлеу тілінің екпіні мен ырғағына сәйкес сөйлей алады; -Сөз тіркесі мен сөйлемдерде сөздер мен дыбыстарды айта алады;	Заттың қасиеті туралы олармен әрекетін айта алады. Лексикалық тақырыптар бойынша (ыдыс-аяқтар, киімдер, жиһаздар) және күнделікті өмірде олармен әрекет жасауды білдіретін сөздер, сөз таптарын қолдана алады.	Көптік жалғауын қолданады. Бала-баладар, үй-үйдер, көлік-көіктер. Гүл-гүлдер Зат есімдер мен тәуелдік жалғауын, жіктік жалғауларын қолданады. <i>Менің сырғам-мен(ім) сырға(м)</i> <i>Мен-солдатпын-Ме(м) солдат(пын)</i> <i>Менің әжем-мұғалім-Менім әжем мұғалім(ім)</i> <i>Сіз апайсыз, Әкем полицей т.б.</i> нақты жағдайдағы көмекші сөздердің мағынасын түсінеді. Астында-үстінде, алдында артында, арасында т.б. сияқты, боп кетті, (Сен ненің үстінде отырсың?)-Оңдықтың. Мирас жаман бала сияқты, Сен осындайсың т.б.	-Кейіпкерлер бейнелерін ойларында қарапайым түрде бейнелей алады; -Қарапайым сұрақтарға жауап бере алады; -Сөздің интонациямен аяқталуын меңгереді; -Қарапайым диалогтық сөйлеу тілі қалыптасқан; -Оқып берсең немесе көргендері туралы сұрақ қоя алады; -Ойыншықтары, суретте бейнеленгендері туралы айтып бере алады. -Айналасындағы сөздерін тұрмыстық немесе ертегілер тақырыбындағы сюжеттерді көрнекіліксіз тыңдай алады. -Қысқа сөйлемдерден неғұрлым күрделі сөйлемге ауысады; -Өз тілектерін, қалауларын ойларын білдіретін сөздер қолдана алады.
3-3,6жас	Сөздерде дауысты дыбыстарды дұрыс айта алады ал кейбір жұп дауыссыз дыбыстарды анық айта алмауы кездеседі; (п-б, т-д, к-г, ф-в, с-з-ц) -Дыбыстардың артикуляциясы нақты қалыптасқан; -Артикуляциялық аппаратының әлі де дамыту қажет;	Сөздік қоры шамамен 5 есеге (800-1500 сөзге дейін) артады. Заттың бөлшектерін ажыратады және атай алады. -Заттың қасиеті мен сапасын білдіретін сөздерді айта алады. -Жалпы белгілері бойынша заттарды топтастырып өз сөздік қорында қолданады.	II жақта сұраулық шылаулармен айтылатын етістіктер. Олардың сыпайы түрін бала осы уақыттан бастап қате қолданады екен. Мысалы, «барасыз ба?» деудің орнына «барасыңыз ба?» деу, тәуелдік форманың II түрі «біздікі» сөзін «біздіңкі», «менікі»	-Байланыстырып сөйлеу кезінде тірі және өлі табиғат ұғымдарына қатысты сөздерді орынды пайдалана алады; -Шағын тақпақтар мен өлеңдерді жаттай алады; -Ересектердің сөзін тыңдап түсінеді. - Қарапайым

	<p>-Дұрыс сөйлей алу қарқынына ие; -Дыбысты айтуда ызың дыбыстарды айта алмайды немесе бұзып айтады. - тіс пен ерін дауыссыздары: ф, в нақты қалыптасады. Айтылуы қиын э, х дыбыстарын дұрыс айта бастайды. Төрт жастың соңында сөздегі дыбыстың орнын (басында, ортасында, соңында) табады.</p>	<p>(ойыншықтар, киімдер, аяқ киімдер, ыдыстар, жиһаздар т.б. тақырыптар бойынша) Сөздік қорында тек тұрмыстық тақырыптағы сөздер ғана емес, сонымен бірге түсінікті жалпылау, бағалау сөздері де болады.</p>	<p>сөзін «менімкі» деп айтады. Тәуелдік форманың II жағы «біздікі» сөзін «біздіңкі», «менің» сөзін «менімкі», «оның досынікі» сөзін «оның досінікі» деу т.б. Тәуелді зат есімді барыс септігінде толық сақтап қолдану, яғни «атама» деудің орнына «атамға» деп қолдану ерекшелері де осы жаста ұшырасады.</p>	<p>жағдаяттар туралы әңгіме құрастырады немесе жағдаяттарды әңгімелей біледі. Балалар сөйлеу тілінің диалогтық түрін жиі әрі еркін пайдаланады.</p>
<p>3,5-4 жас</p>		<p>-Заттың бөлшектерін ажыратады және оларды атай алады. - Заттың бөлшектерін ажыратады және атай алады. -Заттың сапасы мен қасиеттерін білдіретін сөздерді қолдана алады. -Заттың жалпы және ерекше белгілерін атай алады. -Сөздерге қызығушылық танытып, зейін қоюы артады, сөздік қорында антоним сөздері көбейеді.</p>	<p>-Барлық сөз таптарын қолданады; -Қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қолдана алады; -Сөздерді жекеше және көпше түрде және септік жалауларын қолданады. -Қоршаған ортаға қатысты түрлі сұрақтарға жауап береді; -Заттың жалпы және ерекше белгілерін атай алады. -Сөздерге қызығушылық танытып, сөздік қорында антоним сөздерді қолданады. Ересек адамға «неге?», «қайда?», «қашан?» деген сұрақтарды жиі қояды және соған жауап күтеді. Сөзжасам дағдылары қалыптасқан. <i>Анай жұлдызша берді, мен жүрекше саламын т.б.</i> Септік жалғауларын дұрыс жалғай біледі. Тұрмыстық тақырыптағы сөздер ғана емес, бағалау мәнді сөздер, жалпылау сөздерді қолдана бастайды. Жедел өткен шақ түрлеріне қатысты қарапайым</p>	<p>Күрделі сөйлемдерді пайдалана бастайды. 4-5 сөзден құралатын сөйлемдермен сөйлейді. Сөйлем құрамындағы сөздерді бір-бірімен жалғау және шылау арқылы байланыстырады. «Кім?», «не?», «неге?» деген сұрақтарды жиі қояды. «Меніңше...», «мен олай деп ойлаймын...» деген сөздерді, сөз тіркестерін пайдалана бастайды. Өткен шақтағы етістіктерді дұрыс пайдаланады. Қарапайым оқиғалы суреттерді түсінеді. Сөйлеу әдебінің түрлерін сәйкес қолдана алады; - Ересектермен әңгімелесу кезінде берілген сұрақтарды тыңдайды және түсінеді;</p>

			етістіктерді Мысалы, барамын – барам, жеймін – жейім, алмаймын – алмайм, бармаймын – бармайм.	
--	--	--	---	--

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың тіл бұзылыстарын анықтау және түзету жұмыстарын тиімді ұйымдастырудың негізгі шарты бұзылыстардың түрі мен дәрежесін дұрыс анықтауға назар аударып, логопедтің сөйлеу картасын дұрыс толтыра алумен тығыз байланысты. Логопедиялық тексеру жұмыстары жүргізілгеннен кейін нақты тіл бұзылыстарын анықтап, түзету жұмыстарына заманауи әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жүргізу тиімді болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

References:

1. *Tasjyrekova J.T., Seisenova A.D., Ibatova G.B., Ospanova A.S. Sóley tili ontogenezi barysynda ana tiliniñ tildik júnesiniñ qalyptasy erekshelikteri// AIBD UǴPO, – Almaty 2020 – 75 b.*
2. *Ómirbekova Q.Q, Orazaeva G.S, Tólebieva G.N., Ibatova G.B. Logopedua: Oqýlyq./ «Dáýir», 2011-648 b..*
3. *Ómirbekova Q.Q., Ómirbek S.J. Sóley tili jalpy damymaǵan balalarmen logopedualyq jumysty uymdastyry. Oqý quraly./ -Almaty 2020-164 b.*
4. *Balaqaev M. Qazaq ádebi til jáne onyñ normalary. Almaty, 1996.*
5. *Bakradenova A.B. Mektep jasyna deingi balalardyñ aýyzeki sóley tilin damytý. PMPI baspasy, 2012.*
6. *«Biz mektepke baramyz» mektepke deingi eresek jastaǵy balalardy tárbielý men oqytý baǵdarlamasy.- Astana, 2009. - 106 b.*
7. *«Zerek bala» (3-5) mektepke deingi mekemelerdegi oqý-tárbi baǵdarlamalacy. QR Bilim jáne ǵylym ministrliǵi. 2010.*